

Stosunek Michaiła Bakunina do polskiego ruchu wyzwolenczego w aspekcie podstawowych zasad teorii rewolucyjnego anarchizmu

Irina Kislicyna

wygłoszone w maju 2014, wydane drukiem 2016

Anarchizm Michaiła Bakunina określa się zwykle jako antypaństwową ideologię albo bezwładztwo, „odpowiedzialne bezwładztwo”, „humanistycznie zorientowane bezwładztwo”¹. W badaniach umacnia się stanowisko, że bakuninowska filozofia polityki „w całości zbudowana jest na idei zburzenia instytucji państwa”². Takie traktowanie nie przedstawia bakuninizmu całościowo jako samodzielnego światopoglądu. Nie ustanawia jego podstaw i nie pozwala otworzyć wewnętrznej logiki jego formowania się.

Podstawą bakunizmu na wszystkich etapach jego ewolucji była idea absolutnego znaczenia poszanowania godności człowieka albo absolutnej istoty, absolutnego znaczenia wolności, tak jak wolność i godność ludzka są w nim jednością. Na głównym etapie formowania poglądów Bakunina idea poszanowania godności człowieka powstawała na panteistycznym przedstawieniu człowieka jako uosobienia istoty boskiej – absolutnej wolności, absolutnego dobra, absolutnego bytu. W młodych latach dodano im „religię człowieka”, zgodnie z którą współczesny człowiek to Bóg, a Bóg to „zupełny człowiek i wyliczając nie ma nic wyższego od człowieka”³. Od początku przyswojenia sobie klasycznej niemieckiej filozofii i jej metody dialektycznej Bakunin stawia problem rozwoju filozofii w kierunku związania jej z człowiekiem. Dalej główna zasada jego światopoglądu – poszanowanie godności człowieka – otrzymuje materialistyczne podstawy.

Pojęcie jedności ludzkich zalet i wolności, wolności i rozwoju osobowości, a przede wszystkim moralnego, intelektualnego, duchowego, przy zaprzeczaniu „zewnętrznego” (nieuznanego wewnątrz, narzuconego z zewnątrz) autorytetu tworzyło podstawę bakunizmu we wszystkich okresach jego rozwoju. W powstałej teorii anarchizmu podstawową zasadą bakuninowskiego punktu widzenia obrazowano następująco: „Poszanowanie jednostki ludzkiej jest najwyższym prawem ludzkości”⁴. Wszystkie pozycje jego teorii, podjęcie w niej pytań o władzę, stosunek nauki i życia, wychowanie dzieci, stosunek do kryminalistów itd. wynikały z tego przedstawienia. Stworzona przez Bakunina teoria jednocząca ideał wolności i sprawiedliwości społecznej przedstawiała sobą opracowanie idei poszanowania człowieka jako wyższej zasady społecznej, ustanowienie warunków jej wypełnienia w życiu ludzi i rozwoju społecznym.

W pracy uchodzącej za pierwsze wszechstronne teoretyczne wyłożenie powstałego anarchizmu Bakunina – Federalizm, socjalizm i antyteologizm (1867) prosto sformułował kierunek swojej metodologii, główną zasadę i metodę powstania swojej nauki: „Całą ludzką moralnością (...) postaramy się dowieść prawdy absolutnej tej zasady, rozwoju, wyjaśniania i najszerszego stosowania, które zestawia główny cel tego dzieła – wszelka kolektywna i indywidualna moralność opiera się głównie na szacunku dla człowieka. Co rozumie się

¹ О.А. Шабалова, *Правовое регулирование в сфере охраны окружающей среды в Российской Федерации*: монография. М.: Юристъ, 2000. С. 29; *idem*, *Правовое регулирование в сфере охраны окружающей среды в Российской Федерации*, 2000. С. 9.

2. 1. 1999, 13.

³ □.□. □□□□□□□□, □□□□□□□□ □□□□□□□□ □ □□□□□, □. 1, □□□□□□ 1934, □. 384–385.

⁴ 0.0. 0000000, 00000000 00000000, 0. II, 00000000 1919, 0. 195.

jako szacunek dla człowieka? Przyznanie człowieczeństwu ludzkiego prawa i ludzkiego poszanowania do każdego człowieka”⁵.

Ideał ustroju społecznego w anarchistycznej teorii Bakunina schodził z celu „człowieczeństwa urzeczywistnionego w całości, w każdym i we wszystkich”⁶. Ideałem tym była wolność absolutna jednostki i pełna samorządność narodu (społeczeństwa), prawna i faktyczna równość ludzi, przy kolektywnym rządzeniu podstawowymi środkami wytwórczości przez ludzi jako gwarancji wolności ekonomicznej. Ideał ten przeczył wszystkim historycznie istniejącym państwom. Także samej zasadzie państwa i państwowości, oddzielonej od narodu i stojącej nad narodem, poza władzą narodu, rządząca narodem „z góry”, której istota polega na panowaniu i ucisku. Główna polityczna zasada bakunizmu polega na tym, że ludzie sami tworzą swoje życie według potrzeb, żądań i dążeń wypracowanych przez samo życie: „Życie narodu, rozwój narodu, narażony na postępy należy wyjątkowo do samych ludzi”⁷ – stała się ona wnioskiem poszanowania godności ludzkiej. Potwierdzenie zasad poszanowania człowieka jako podstawy każdego ustroju społecznego przedstawiało samo w sobie cel rewolucji i kierunek do osiągnięcia ideału wolności w anarchizmie Bakunina. Dlatego przedstawia się określenie bakunizmu jako ideologię ludzkiej zalety, teorię absolutnej wolności człowieka i społeczeństwa bardziej odpowiadającą jego istocie i treści i odbijającą proces jego genezy.

Miejsce bakunizmu w historii rosyjskiej i światowej myśli społecznej kształtowało się poprzez główną ideę jego światopoglądu – szacunek do człowieka jako najwyższego absolutu, na końcu jako jedynej zasady świata ludzkiego. Ewolucja bakunizmu przebiegała w kierunku od idei wolności jednostki (przy tym jednostkę Bakunin przede wszystkim rozpatrywał albo jako abstrakcyjny obraz człowieka, albo jako osobowość człowieka i jego środowiska społecznego utworzonego przez społeczeństwa) do idei wolności wszystkich ludzi żyjących w społeczeństwie.

Stosunek Bakunina do polskiego ruchu wyzwolenczego zamyka się w jego pełnym i bezwarunkowym poparciu, bez patrzenia na rozbieżności z jego przywódcami w zakresie zadań, żądań walki, co wszak kształtowało podstawowe zasady bakunizmu. Polski ruch niepodległościowy w okresie zaborów wpłynął na proces kształtowania się społeczno-politycznych poglądów Bakunina. Inspiracja twórczością Joachima Lelewela sprzyjała jego przejściu na pozycje rewolucyjności, demokracji do idei rewolucyjnego związku narodów, przede wszystkim Słowian w walce o wolność oraz w opracowaniu problemu federalizmu⁸. Zasadniczą ogólną uwagę w poglądach Lelewela i Bakunina w kwestii zagadnienia słowiańskiego było przekonywanie, że rewolucja w Rosji doprowadzi do wyzwolenia Polski.

⁵ J. J. [redakcja], [redakcja]. [redakcja]: [redakcja], [redakcja] 1989, [redakcja] 108.

⁶ J. J. [redakcja], [redakcja] [redakcja], [redakcja] II..., [redakcja] 152.

⁷ J. J. [redakcja], [redakcja] »[redakcja]«, [redakcja]: [redakcja] 70-ty [redakcja] XIX [redakcja], [redakcja] 1, [redakcja] 1964, [redakcja] 45.

⁸ J. J. [redakcja], [redakcja] [redakcja] [redakcja], [redakcja]-[redakcja] 1862; idem, [redakcja] [redakcja], [redakcja] 1863; J. J. [redakcja], [redakcja] [redakcja] [redakcja] [redakcja] [redakcja] [redakcja]: [redakcja]. [redakcja]. ... [redakcja], [redakcja] 1966; idem, [redakcja] [redakcja] [redakcja] [redakcja], [redakcja] 1974.

wić o wpływie na rosyjskiego rewolucjonistę mesjanizmu polskiego poety¹⁹. Mesjanizm był częścią bakuninowskiego światopoglądu w pierwszym etapie jego powstawania. O swoich obowiązkach przed ludzkością²⁰, o tym, że jego „życie ma jakiś cel ustanowiony wieczną mądrością”²¹ Bakunin najpierw powiedział w październiku–grudniu 1834 roku w wieku dwudziestu lat, gdy w randze chorążego służył w zachodnich krańcach Rosji, znajdując się wówczas z oddziałem na kwaterach zimowych w guberni grodzieńskiej. Mesjanizm młodego Bakunina wynikał z jego abstrakcyjnego humanizmu i nie był związany z polskim ruchem narodowowyzwoleńczym. Złożony bakunizm (anarchizm) umacniający ideę naturalnego wzajemnego wpływu, współdziałania ludzi, narodów, części i cząstek tworzących społeczeństwo, ludzkość w swojej istocie był obcy mesjanizmowi.

Teoretyk anarchizmu odrzucał katolicyzm i mistycyzm Mickiewicza²² i właściwą, jak uważał, polskiemu ruchowi narodowowyzwoleńczemu ideę narodowej wyjątkowości, w której widział naturalną konsekwencję ucisku narodowego²³. Zaangażowanie polskiego ruchu narodowowyzwoleńczego na rzecz „katolicyzmu” i „narodowości”, według myśli Bakunina, tworzyło „ciasnotę”, „fanatycznie ciasne” środowisko, z którego trzeba wyjść w kierunku rozwoju narodowego życia „w zgodzie z życiem świata”²⁴. Zakładając dla Rosjan „polską” drogę rozwoju świadomości narodowej, jego koncepcja ewolucji „rosyjskiego ideału narodowego” przeczy tezie, jakoby Bakunin nie rozumiał dialektyki Hegla lub pojmował ją w sposób prymitywny: jako unicestwienie jednego i utwierdzenie na jego miejscu drugiego. Wyobrażenie Bakunina o właściwościach polskiej historii i kultury wyrażono w odezwie Do rosyjskich, polskich i wszystkich słowiańskich przyjaciół (1862) napisanej po jego ucieczce z syberyjskiego zesłania i opublikowanej w „Dzwonie” Aleksandra Hercena i Mikołaja Ogariowa. W tym wezwaniu zawarto program rosyjskiego i ogólnosłowiańskiego ruchu wyzwolenczego. Bakunin podkreśla rozwinięty szacunek dla godności ludzkiej w polskiej świadomości narodowej. „W minionych losach Polaków tak wiele było pięknego i szlachetnego, że jest czego żałować i czym można się pochwalić”²⁵. Poczucie własnej wartości było charakterystyczną cechą kultury polskiej. Cecha ta, podkreślał Bakunin, uwarunkowana była tradycją samorządu w społeczno-politycznym ustroju Polski. W okresie anarchizmu zadecyduje ona o ustroju: „monarchia–republika”²⁶.

Konieczność solidarności z polskim ruchem Bakunin uzasadnia fundamentalnym umiejscowieniem swojej teorii o wzajemnych związkach, współzależności wolności wszystkich ludzi, wszystkich narodów, potrzebą rozwoju narodów słowiańskich i osobnym związkiem historii Rosji i Polski. „Polacy to nasi najbliżsi sąsiedzi. Historia w takim stopniu związała ich z nami, że losy obu narodów stały się nierozzerwalne: ich bieda – naszą biedą, ich

¹⁹ J. [redakcja], op.cit., s. 154.

²⁰ J. [redakcja], [redakcja] [redakcja] [redakcja], t. 1, s. 147.

²¹ Ibidem, s. 158.

²² Ibidem.

²³ J. [redakcja], [redakcja] [redakcja] [redakcja], t. 4, s. 346.

²⁴ Ibidem, s. 132, 345–346.

²⁵ [redakcja], [redakcja] J. [redakcja] [redakcja] [redakcja], t. 5, s. 1026.

²⁶ J. [redakcja], [redakcja] [redakcja] [redakcja]..., s. 330.

zniewolenie naszym niewolnictwem, ich wolność naszą wolnością”²⁷. W związku z polskim ruchem narodowowyzwoleńczym, który odznaczał się bardzo wysoką, ciągłą aktywnością, był „jednym z najbardziej bojowych oddziałów” europejskiej demokracji²⁸, dochodziła do głosu zasada politycznej teorii Bakunina – jedności, solidarności ludzi i narodów w walce o wolność. W polskim ruchu narodowowyzwoleńczym widział on także możliwy wstęp do rewolucji w Rosji. Ogromne znaczenie dla Bakunina miała w polskim ruchu narodowowyzwoleńczym jedność słowa i sprawy, poświęcenia w walce, których nie mogły zatrzymać okrutne represje caratu, klęski stłumionych powstań. Myśl o potrzebie rozwoju teorii w praktykę i samoofiarowania była jedną z podstaw rewolucyjnego anarchizmu Bakunina. W Polsce, „wielkiej słowiańskiej męczennicy”²⁹, widział on uosobienie ofiarności, poświęcenia narodu w walce o wolność.

Postrzeganiu polskiego ruchu przez Bakunina odpowiadał pogląd innego teoretyka rosyjskiego anarchizmu – Lwa Tołstoja, który także w całości popierał walkę Polski o niepodległość. Podkreślał bezgraniczne poświęcenie, ofiarność tej walki, wychodząc z pojęcia jedności niewolnictwa (wolności) narodów. Tołstoj wskazywał, że ujarzmienie Polski samowładną władzą umacnia niewolnictwo narodu w Rosji, służy „zepsuciu i odurzeniu” Rosjan³⁰. W programie polskiego ruchu wyzwolenczego Bakunin zasadniczo odrzucał i krytykował „zasadę arystokratyczności” na tej podstawie, że zasada ta przedstawia sobą historyczną przeszłość. Idea poszanowania człowieka jako wyższej zasady świata ludzkiego w systemie poglądów Bakunina była skutkiem uświadomienia sobie głównej potrzeby nowej epoki historycznej, w którą wstępowała ludzkość. Epokę tę według jego myśli określa to, że „teraz (...) wszędzie ludzie głośno domagają się wolności”³¹. Następuje budzenie świadomości ludzi, rozumienia przez nich lepiej swoich praw, godne człowieka życie, szacunek dla samego siebie. Wskutek tego „arystokratyczne” podejście zbudowane na nierówności ludzi i narodów stało się niemożliwe. Nastąpiła epoka umocnienia demokracji, gdy rozwiązanie wszystkich problemów powinno być określane wolą narodów. W związku z tym zadaniem rozwoju społecznego jest określenie zasad politycznego i ekonomicznego wyzwolenia narodu, nadania mu „ziemi i wolności”, pełnego, bezwarunkowego prawa wszystkich narodów do samookreślenia, realizacja idei „chłopskiej Polski” i „włościańskiej Rosji”.

Inne problemy Bakunin uważał za drugorzędne w stosunku do tego głównego zadania. Był on przekonany, że problem granic zostanie rozwiązany przez samo istnienie narodów, ich rozwój, samookreślenie w rezultacie zwycięstwa rewolucji socjalnej. W związku z tym była spójną z wieloma historycznymi wizjami Bakunina, które ogłosił analizując różnice pozycji polskiego i rosyjskiego ruchu rewolucyjnego w zagadnieniu granic Polski. Wskazywał on, że w przyszłości najbardziej prawdopodobny jest samodzielny rozwój (poza Polską i poza Rosją) Ukrainy i Białorusi, jak i północno-zachodnich i południowych ziem wcho-

²⁷ [redakcja], ..., t. 1025.

²⁸ [redakcja], op.cit., t. 5.

²⁹ [redakcja], ..., t. 1025.

³⁰ [redakcja], [redakcja] [redakcja], [redakcja] 1987, t. 562.

³¹ [redakcja], ..., t. 1026.

dzących w skład imperium rosyjskiego, Austrii, Turcji. Przy tym Bakunin podkreślał, że on tak myśli, artykułując „myśl, a nie potrzebę, także nie absolutne przekonanie”, że jego potrzeba polega na tym, że ich dalsze urządzenie jest określone przez ludzi. Oznaczało to, że główna w politycznym światopoglądzie Bakunina była zasada samostanowienia przez naród o swoim życiu, czyli metoda samorządzenia się narodu (demokracja). „Potrzebuję tylko jednego, żeby każdemu narodowi, każdemu małemu i wielkiemu plemieniu były w pełni przedstawione możliwości i prawo postępowania z wolą – chce zjednoczenia z Rosją lub z Polską, niech się jednoczy. Chce być samodzielnym członkiem Polskiej lub Rosyjskiej albo Ogólnosłowiańskiej Federacji? Niech nim będzie. Na koniec chce on całkowicie odłączyć się od wszystkich i żyć na podstawach oddzielnego państwa? Bóg z nim, niech się oddziela”³².

Bakunin wykazywał, że nie można walczyć za wolność samookreślenia swojego narodu, nie uznając tego prawa dla innych narodów i starał się skierować polski ruch narodowo-wyzwoleńczy do przyznania się do zasad demokracji i ekonomicznego wyzwolenia narodu, które były jednolite z jego poglądem. Prawdziwa demokracja rozumiana jako rzeczywisty samorząd narodu i socjalizm (społeczna sprawiedliwość wyrażająca się w ekonomicznym zapewnieniu wolności każdego człowieka żyjącego w społeczeństwie) powstawały w jego teorii na dwóch niepodzielnych, współzależnych podstawach wolności narodu, ideału społecznego urzędnika.

Bakunin potwierdzał prawo każdego narodu do samostanowienia, krytykując dążenie polskiego ruchu do ustanowienia Polski w granicach z 1772 roku (początek rozbiorów państwa polskiego). Obiektywnie jego myśl była skierowana przeciw temu, co w naszych czasach nazywa się polityką „dwóch standardów”, która pozostaje jednym z nierozwiązanych problemów współczesnego społeczeństwa. Stosunek Bakunina do polskiego ruchu wyzwolenieckiego ukazuje, że najważniejsze w bakunizmie było nie odrzucenie, a potwierdzenie pozytywnych zasad demokracji i socjalizmu, poszanowanie godności ludzkiej, uzasadnienie prawa każdego człowieka i każdego narodu „do postępowania zgodnie ze swoją wolą”.

Pośród wszystkich społeczno-politycznych teorii bakunizm najwłaściwiej odbił istotę twórczości. W jego teorii wyraziła się i druga strona twórczości: jedność w pracach tworzenia i zniszczenia. Jeden z laureatów Nagrody Nobla współczesny nam Andriej Gejm, odkrywca ponadtrwałego monomateriału – grafitu, tak wyjaśnił przyczynę swojego sukcesu: „Mądrych jest wielu, śmiałych mało”. Jego śmiałość we własnym uznaniu polegała na wewnętrznym przewyższeniu autorytetu Lwa Landaua twierdzącego, że monomateriały nie mogą być ponadtrwałe (posiadać taki stopień wytrzymałości, jak kompozyty), czyli był zgodny z bakuninowską teorią „zniszczenia autorytetu”. Bakunizm wyraził ideę wolności absolutnej tworzenia – podporządkowywania go tylko własnym wewnętrznym prawom i śmiałości twórczości, zniszczenia w nim zasady autorytetu.

Im większe odkrycie naukowe, tym bardziej w większym stopniu podważa się stare poglądy na temat świata. Stworzenie teorii heliocentrycznej Mikołaja Kopernika było dużym odkryciem, w którym dają o sobie znać się istota twórczości, jedność w twórczości, twór-

³² □□□□□□□□..., □. 1027.

czości i zniszczenia. W okresie powstawania anarchizmu Bakunin zwraca się do systemu Kopernika – Galileusza przedstawiającego nową mapę świata i zaprzecza dawnym przedstawieniom, które przez tysiąclecia były ogólnie uznawane. Rozpatruje on je jak dowód nieuchronnego upadku istniejących „od samego początku historycznego społeczeństwa i do naszych dni, zawsze i wszędzie” podstaw społeczeństwa: wiary w Boga, wielkości państwa, eksploatacji „niewolniczej pracy mas pracujących, niewolników lub najemników przez panującą mniejszość”³³ i usankcjonowania nowych zasad społecznych. Dialektyczna jedność twórczości i zniszczenia była metodologiczną podstawą ideologii rewolucyjnego anarchizmu Bakunina.

Polityczna teoria bakunizmu po raz pierwszy w historii światowej myśli społecznej przedstawiała nie „gotowy system” ustroju społecznego, ale stała się połączeniem systemu albo ideału, który był tylko zapowiedzią wielkich zasad przyszłości rozwoju ludzkości³⁴ i metodą demokracji. Przy tym właśnie metoda miała w niej najważniejsze znaczenie. „Sprawa narodowa polega jedynie na realizacji narodowego ideału...”³⁵. Główną zasadą jego politycznej teorii była sugestia, że społeczny ideał wytwarza sam naród, że ludzie sami stworzą swoje życie „wskutek całkiem naturalnego rozwoju każdego rodzaju zapotrzebowań wykazywanych samym życiem”³⁶.

Robiąc bilans, rzecz można, że bakunizm kształtował się na mocy rzeczywistych warunków rozwoju społecznego Rosji i Zachodu oraz kulturalno-historycznego dziedzictwa Polski posiadającego światowe znaczenie, co miało wpływ na proces genezy bakunizmu: światopogląd i aktualność, które stale potwierdzają się w ewolucji społeczeństwa. Bakunin stworzył teorię opartą na idei szacunku dla godności ludzkiej jako najwyższej społecznej zasady. Łącząc ideę wolności i społecznej sprawiedliwości, opracował metody rewolucyjnej propagandy w narodzie i obiektywnie sprzyjał powstaniu w Rosji masowego ruchu rewolucyjnego, przygotowywaniu rosyjskiej rewolucji i osiągnięciu niepodległości przez Polskę. Historia rosyjskiego i polskiego ruchu wyzwolenczego potwierdza rozstrzygającą u Bakunina zasadę jedności (wzajemnego związku, wzajemnego wpływu, współdziałania) ludzi, narodów jako podstawy życia społecznego.

Bibliografia

Бакунин М. А., *Избранные сочинения* М. 1999.

Бакунин М. А., *Избранные сочинения* М. 1999.

Бакунин М. А., *Избранные сочинения* М. 1999.

Бакунин М. А., *Избранные сочинения* М. 1999.

Бакунин М. А., *Избранные сочинения* М. 1999.

³³ М. А. Бакунин, *Избранные сочинения* М. 1999.

³⁴ М. А. Бакунин, *Избранные сочинения* М. 1999.

³⁵ М. А. Бакунин, *Избранные сочинения* М. 1999.

³⁶ Ibidem, М. 39.

Борисовский В., В. Борисовский В. Борисовский, В. В.: Борисов Борисовский В. Борисовский Борисовский В. Борисовский Борисовский, Борисов 2007.

Борисовский, Борисовский В.В. Борисовский В.В. Борисовский, Борисовский Борисовский, Борис. 5, Борисовский 1862, Борисовский 1962.

Борисовский В., Борисовский Борисовский Борисовский Борисовский Борисовский, Борисовский-Борисовский 1862. Борисовский В., Борисовский В. Борисовский, Борисовский 1863.

Борисовский В., БорисовскийБорисовский. Борисовский, БорисовскийБорисовский БорисовскийБорисовский, Борисовский Борисовский, В. 96, Борисовский 1968.

Борисовский В.В., Борисовский Борисовский В. Борисовский Борисовский В. Борисовский БорисовскийБорисовский: Борисовский. Борисовский. ...В.В.В., Борисовский 1966.

Борисовский В.В., БорисовскийБорисовский В. БорисовскийБорисовский Борисовский Борисовский, БорисовскийБорисовский 1974.

Борисовский В., БорисовскийБорисовский. Борисовский. Борисовский, БорисовскийБорисовский БорисовскийБорисовский, Борисовский Борисовский, В. 103, Борисовский 1977.

БорисовскийБорисовский БорисовскийБорисовский 70-В Борисовский XIX Борисовский, Борисовский БорисовскийБорисовский В. БорисовскийБорисовский, В. 1, Борисовский 1964.

Борисовский В., Борисовский Борисовский, В. В.: В. Борисовский, БорисовскийБорисовский. Борисовский, БорисовскийБорисовский БорисовскийБорисовский БорисовскийБорисовский, Борисовский Борисовский, В. 96, Борисовский 1968.

Борисовский В.В., Борисовский В. БорисовскийБорисовский, Борисовский 1987.

Anarcho-Biblioteka
Dobry pieróg to wywrotowy pieróg

Irina Kislicyna
Stosunek Michaiła Bakunina do polskiego ruchu wyzwolenczego w aspekcie
podstawowych zasad teorii rewolucyjnego anarchizmu
wygłoszone w maju 2014, wydane drukiem 2016

<https://www.academia.edu/31124670/>

Studia_z_dziej%C3%B3w_anarchizmu_2_English_summaries_

Praca wygłoszona na drugiej konferencji "Z dziejów anarchizmu", która odbyła się 29-31
maja 2014. Autorka jest związana z Narodowym Państwowym Uniwersytetem Kultury,
Sportu i Zdrowia im. P.F. Lesgafta w Sankt Petersburgu

pl.anarchistlibraries.net